

הסכמות קהילת לריסה משנת תר"א

העיר לריסה (המכונה במקורות העבריים גם לאריסו, ובתורכית יְנִישְׁהִיר) הייתה בירת חבל תְּסַאֲלִיָּה שבמרכז יוון. קהילה יהודית נתקיימה בה במשך כל התקופה העות'מאנית, וידעה עליות ומורדות. עיסוקיהם של תושביה היו אופייניים ליהודי יוון – מלאכות שונות, בהן ייצור אריגי צמר ומשי, מסחר מקומי ואזורי ומתן שירותים שונים. סוחריה הגיעו לירידים הידועים באֶלְסוֹנָה ובמוֹשְׁקוֹלוֹר, ושם קנו ומכרו סחורות שונות. במהלך שנות המרד היווני (1821–1822), אך למעשה עד להכרזת עצמאותה של יוון, בשנת 1832) נידלדלה מעט אוכלוסייתה, ועל רקע המתיחות עם החברה היוונית גברו הקשיים הכלכליים של אנשי הקהילה. בשנת 1848 חיו בעיר כ־1,500 יהודים, שהיו כרבע מכלל האוכלוסייה.¹ מצבם הכלכלי הורע במידה ניכרת בשנות החמישים של המאה התשע עשרה, והיו שהיגרו מהעיר – אם מזרחה, לאנטוליה, אם לארץ־ישראל (כפי שעולה מהנתונים על מוצא העולים במפקדי מונטיפיורי), ואם צפונה, למדינות מרכז אירופה, ששם זכו היהודים לזכויות אזרחיות.

באוסף כתבי־היד של אוניברסיטת קולומביה שבניו־יורק נשתמר דף יחיד ועליו תקנות הקהילה, כתובות בכתב חצי קולמוס ספרדי. ההסכמות כתובות עברית רבנית טיפוסית כלולה בקטעי פסוקים ואמירות מספרות חז"ל. משפת הדיבור של הכותבים, ספרדית־יהודית, חדרו אל הטקסט שמות של מאכלים ומספר מונחים הקשורים לטקסי הנישואין, וכך ניכר בו שימוש במונחים תורכיים־עות'מאניים בענייני מסחר ולציון מיני מאכלים.

* בכתובת מאמר זה נסתייעתי בחומר שנאסף במסגרת פרויקט תקנות יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית, בהנחיית פרופ' יוסף הקר. הפרויקט נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

1 על הקהילה ראו: מקובצקי וריבלין. על הפגיעות הקשות ביהודים בשטחי יוון במהלך המרד היווני ראו בהרחבה: בשן, במיוחד עמ' 84-90. על אודות יהודי יוון כתב לא מעט יצחק כרם.

תאריך ההסכמות נרשם באמצעות פסוק הכתוב באותיות רבועות, ומעל כל אות סומנה נקודה. סכום ערכן הגימטרי של האותיות מורה ככל הנראה על שנת תר"א (ראשית 1841), והתוכן אכן הולם את נסיבות הרבע השני של המאה התשע עשרה בבלקן הדרומי.

הפתיחה מצטיינת בנימה אפולוגטית נמלצת, האופיינית להסכמות קהל באימפריה העות'מאנית מאז המאה השש עשרה. התלונות על הדלדול והירידה אופייניות במיוחד לתקופה שמן המחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, בהתאמה להידרדרות במצב הכלכלי של האימפריה, שהסתבכה במלחמות חוזרות ונשנות, בעיקר עם הרוסים. נימה זו קיימת למשל בהקדמות לתקנות חברות הצדקה והחסד מאסתאנבול שפרסמו יעקב ברנאי וחיים גרבר.² הכותבים הדגישו את מצבה הכלכלי הקשה של הקהילה, מצב שהיו לו תוצאות שונות – ירידה בשיעור הנישאים וככל הנראה גם איחור בגיל הנישואין ואפילו הימנעות מהם, וחוסר יכולת לממן פעולות צדקה וחסד, כפי שהכתיבו ערכיה של חברה זו כמשך דורות. על מנת להתמודד עם המצב תיקנו מנהיגי הקהילה, בהסכמת חכמיה ובסיועם, חמש תקנות. לא ברור אם קיים קשר בין תקנות אלו לבין תקנות דומות שתוקנו בקהילות אחרות באימפריה במאה השמונה עשרה (ירושלים, אדירנה ועוד) ובמאה התשע עשרה (ירושלים, צנעא, בגדאד ועוד).

שלוש התקנות הראשונות מוקדשות להגבלת מיני הכיבוד שמותר לבעלי שמחה להגיש ולשלוח אלה לאלה בפרק הזמן שמן השידוכין ועד הנישואין ובימי שמחה אחרים. בולט ביותר עניינם של מיני המתיקה, שצריכתם הייתה סממן ברור של חגיגות, שמחה ואף עושר (בין השאר משום שסוכר לבן, ששימש בחלק ממוצרים אלו, עדיין היה מוצר יקר יחסית). ברור שמשלוחים של דברי מתיקה נועדו לא רק לענג ולשמח את מקבליהם אלא גם להפגין את המעמד החברתי של שולחיהם, ואלה נטו לא פעם להפריז כדי להרשים בעושרם כביכול.

התקנה הרביעית מגבילה את הנדוניה ואת המתנות על פי מעמדם הכלכלי של הנישאים, וממנה למדים גם כן על הנהגים החברתיים במעמד הביניים ובמעמד הגבוה, וכן על חשיבותן הטקסית של מתנות בכלל, ולא אכנס כאן להבחנותיהם החשובות של מרסל מוס ונטלי זימון-דייוויס בעניין זה.³

2 ברנאי וגרבר; וראו גם: בן-נאה, גילדה.

3 מוס; זימון-דייוויס.

התקנה החמישית מטילה מס על העברות כספים וסחורות מלדיסה לאסתאנבול ולסלוניקי, שני מרכזי המסחר החשובים ביותר, וכן לירידיס האזוריים החשובים של הבלקן. התקנה מייעדת את ההכנסות העתידיות לסיוע לעניי הקהילה באמצעות 'קופת בקור חולים ועניים', ומדגישה שלא ישמשו לתשלום מסי הקהל, מצב שככל הנראה לא היה בלתי שכיח.⁴

נראה כי ההרעה במצב הכלכלי וההגירה אל העיר וממנה גרמו לערעור הסדרים המעמדיים המקובלים, סדרים שאפיינו את החברה המסורתית, ושבאו לידי ביטוי חיצוני ברור גם בהתרחשויות סביב שמחות משפחתיות – ציוני הדרך העיקריים במעגל החיים: נישואין ולידה. הכותבים נגעו בנקודה זו בצורה מפורשת וגינו את מי שאינם יודעים את מקומם החברתי. נוסף על המטרות הסוציאליות ביקשו מתקני התקנות לחדד את הגבולות המעמדיים, לחזק את שליטתם ולקבע את העניים במקום הראוי להם בתחתית ההיררכיה החברתית, גם מבחינת אופני הצריכה והוצאת כספים. מרתקת חלוקת ציבור העניים לקטגוריות: עניים החוזרים על הפתחים, עניים שאינם מקבצים נדבות ומתקיימים בדוחק, ועניים צנועים ומיוחסין ובני טובים, שנחשבו שונים משאר העניים, ושזכו תמיד ליחס מועדף מאת הממסד. ההסכמות מספקות מידע רב ערך גם על תחומי עיסוק ובעיקר על מנהגים חברתיים של בני הקהילה, מנהגים שהיו אופייניים לקהילות יהודיות בכל המרחב העות'מאני עד סופה של התקופה. לצד מנהגים הקשורים במעגל החיים, ובפרט בנישואין, כולטת למשל ההתייחסות לחתני תורה, כלומר מי שנבחרו לסיים את הקריאה בתורה ולהתחיל בקריאתה מחדש ביום שמחת תורה, יום שעוד כמאה התשע עשרה נשא אופי קרנבלי משהו, ושהתאפיין בקיום מנהגים רבים, חלקם ייחודיים.⁵

4 תקנות דומות נתקנו בתקופה זו גם בקהילות אחרות שסבלו ממשבר כלכלי, וראו למשל תקנות ירושלים משנת תר"ג: בן נאה, הסכמות. בידי הסכמות דומות מקהילת אדירנה, ואני מתענת לפרסמן. אזכור 'קופת בקור חולים ועניים' ולא חברה בשם זה מאשרר את השיוך למאה התשע עשרה, שבה החליפו קופות חלק מן החברות, וזכו לפופולריות רבה, וראו: בן נאה, חברות.

5 בעניין זה ראו לדוגמה מה שכתבו חוקריה מתעדיה של קהילת סלוניקי, משה אטיאש, משה מולכו ואחרים, למשל בקבצים זיכרון סלוניקי; סלוניקי: עיר ואם.

הסכמות קהילת לריסה, י"ב שבט תר"א⁶

ביננו [בעזרת ה' נעשה ונצליח] עמ"י [עזרנו מעם ה'] עש"ו [עושה שמים וארץ] אנחנו צעירי צאן קדשים הבאים על החתום ראינו מוט התמוטטה הארץ מסיבת יוקר השערים ומעוט משא ומתן ורוב הפוזורים וההוצאות תמידין כסדרן ומוספין שלא כהלכתן ואבד העושר בענין רע ופרי הארץ לגאון ולתפארת כעם ככהן כעבד כאדוניו יחד עשיר ואביון והי"ן גרמ"א [וזו הסיבה] כי דלוננו מאד ועמא דארעא אזלו ומדלדלא ואין יום שאין וכו' ומידי יום בימו נכסי בעלי בתים יורדין לטמיון וכלו כל הכיסים [משחק מילים בביטוי כלו כל הקצין] והעניים והאביונים מבקשים לחם ואין ומאבות יצאו תולדות כמה מיני אסורים כי כמה בחורים וגם בתולות הגיעו לפרקן וקשה לזווגם קי"ס [כקריעת ים סוף] כי אין ידם משגת לעשות סדר המלבושים ואכילות ושתיית הנהוגות שאין שום אחד מכיר את מקומו אלא כל אחד מתנשא שאינו זוכה כזוכה זוהי סיבה זוהי ביאה לכמה תקלות ואיסורין ולפורטן אי אפשר כי קצרה היריעה מהכיל ע"כ [על כל] אילין דהוו אנחנו טובי העיר ומנהיגיה ופרנסיה וזקניה אמרנו איש אל אחיו עד מתי יהיה זה לנו למוקש זוהי שהחריב[ה] בית קדשנו ותפארתנו ועדיין מרקד בינינו חזק ונתחזק בעד עמינו אולי יתעשת האלקים לנו ולא נאבד ונבנתה העיר על תילה בע"ה [בעזרת ה'] וככה עשינו נתוועדנו במקום אחד בעצת ב"ד [בית דין] הצדק שבעירנו ובכח המסור בידינו מכל פורעי המס עשינו גדרים וסייגים למגדר דאיסורא ותקנות והכנסות ליתומים ואלמנות ועניים כדי להספיק להם לחם צר ומים לחץ כפי מה שתשיג ידינו והאל ברחמיו ישפיע עלינו וע"כ [ועל כל] ישראל אחינו מאוצרו הטוב שפע ברכה והצלחה להספיק להם בריוח ולא בצמצום כאשר עם לבבנו. ואלו הם התקנות והקב"ה יהיה בעזרנו אמן.

תקנה ראשונה שלא יוכל איש או אשה לשלוח שום מיני מתיקה כל משך זמן השידוכין לא הכלה לחתן ולא החתן לכלה כי אם דוקא בשעת גמר השידוכין יחד עם הטרוק"ו [הכוונה כנראה להענקות ההדדיות שנקבעו בתנאי השידוך, מן הפועל טרוקאר, להחליף] כדי שיהיה בס"ט [בסימן טוב] אך בתנאי שלא לשלוח לקרוביו ואוהביו לא החתן ולא הכלה וכן שלא לקבל כל משך זמן הנז"ל [הנזכר לעיל] שום מיני מתיקה.

⁶ כ"י ניר יורק, אוניברסיטת קולומביה T 893.19 X 23 (מתכ"י ס' 27368). פנחתי את המונחים בלדינו ובתורכית בעזרת: נחמה; פרץ ופימינטה; רהאוז. אני מודה גם לידידתי ד"ר מיכל הלד על סיועה בהבהרת כמה מן המונחים הגסטרונומיים בלדינו.

תקנה שניה שבכל חתונות ובריתות וסנדיקות וחתני תורה ואירוסין ושאר שמחות וגיל כגון קוב'טי"ס (סוכריות, שקדים מסוכרים, בהשאלה טקס או אירוע משמח שמחלקים בו סוכריות אלו) וקונסוגראז'יס (מחותנות, מפגש היכרות בין המחותנים. מחותן בלדינו: קוסאג'רו) לא יוכל שום (אחד, אדם) ליתן לאנשים שום מין ממיני מתיקה כי אם מי וורדים או אגוא'ה גאפיי"א (כנראה מין מיץ או בירה) זולת שבמשתה הנשים שהם קונסוגראז'יס וקוב'טי"ס ושאר שמחות וגיל יתנו הנשים לאנשים הבאות (כך!) לבקרם מין מתיקה הנאכלת בכף קטנה או בפירוץ (מן היוונית, מזלג) לאפוקי (להוציא) מאסאפאין (מרציפן) ומארוג'יני'ו (עוגיות שקדים) וקונפיט'ו (קונפיטורה) ולחם ספאני'וא (מין עוגת ספוג) ושורבי'ט (מיץ פירות ממותק) וקונפיטי"ס (סוכריות, שקדים מסוכרים) כי אם המין מתיקה הנאכלת בכף קטנה או בפירון עם מים בלי שורביט כי אם קאחבי (קפה) וכן שלא לעשות המין מתיקה הנהוגה בנישואין הנקרא שיניני'ק (כנראה מן המילה התורכית שְנְלִיכ, כלומר חגיגה, שמחה) בשום אופן כי אם מתיקה הנז"ל זולת שביום פורים הרשות נתונה לשלוח כל מיני מתיקה למשלוח מנות כאשר תשיג ידו אבל לא החתן לכלה ולא הכלה לחתן ואפי' (לו) להפסיק התענית.

תקנה שלישית שבכל מין ממיני שמחות וגיל לא ישימו בסעודה כי אם ששה מיני מאכל מתחיל מפאשטי"ל (פשטידה או בצק ממולא בשר או תערובת אחרת, מטוגן או אפוי) ומסיים באורז, בין בסעודות הנשים בין בסעודות האנשים.

התקנה הרביעית בענין הנדוניא בעניים יהיה שלושה מדרגות בזה האופן שהעניים החוזרים על הפתחים ועניות ויתומות לא יתנו כספים כל אם כף אחד ופירון אחד ותו לא ולא יעלה בין הקונטאדו (מילולית: ספור, חלק הנדוניה הניתן במעות בעין, במזומנים) ומלבושים וש"ע (שימושי ערשא, כלומר כלי מיטה) יותר מאלף וחמש מאות אריות (גרושים). והעניים שאינם חוזרים על הפתחים לא יעלה בין הכל יותר משני אלפים גרוש. ועניים צנועים ומיוחסין ובני טובים לא יעלה יותר משלושת אלפים אריות בין הכל באופן שאלו הג' מדרגות לא יתנו (שום?) כסף כי אם קוג' אריקה (כפית) ופירון וגם החתן לא יוכל לשלוח לכלה כל זמן השידוכין שום תכשיט כי אם בשעת גמר השידוכין הטרוק"ו. והסוחרים הרשות נתונה לתת כל מיני כספים ולשלוח תכשיטין בכל משך זמן השידוכין אך בתנאי שלא יעלה בין הכספים הקונטאדו (כלומר המעות בעין, המזומנים) והנדוניא וש"ע יותר מעשרת אלפים, ולא מפיו אלא עפ"י מעריכים שיעריכו אותו כמה ראוי ליתן ארבע אלפים או חמש או שש או שבע וכו' עד עשרה ותו לא, באופן שאם יתן יותר ממה שיעריכוהו יהיו מתנה ולא יכתבו בכתובתה.

התקנה החמישית שכל איש ואיש השולח פיק'ודון] מהכא לקושטא יע"א [וגן עליה אלהים] בין מעות בין כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות יתן בכל אלף אריות עשרים פרוטות ומהכא לשלוניק יע"א או לשאר מדינות בין מעות בין כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות בין פוליצה [פוליסה, שטר] יתן עשרה פרוטות בכל אלף אריות, וכל זה למי שאינו סוחר, אבל הסוחרים לא יתנו שום פ"ק [פרוטה קטנה] לא על פיק'ודון ולא על הפוליצה כי אם מהסחורות שיקנו יתנו עשרה פרוטות בכל מאה אריות בין שיקנו מקוסטא [אסתאנבול] יע"א ומשאר מדינות והירידיים בין מחוץ לעיר בין תוך העיר מישמעאלים או מערלים ומוכרים טופטאנג'יליק [בסיטונות] בכל מיני סחורות בין מאניפאטורה [אריגים] בין קאזנ'ליק [אריגי משי] בין ממשי בין מצמר גפן [כותנה] בין אהטאר'ליק [מן התורכית: אַעט'ר'ליק, כלומר תבלינים, תרופות], בין ג'אמג'יליק, בין טולאל'יק [?] בין שאפג'יליק [שאפ הוא אלום, בעברית: צ'ריף, מרכיב חיוני בצביעת אריגים] וכיוצא בכל מיני סחורות, לבד מהבר הפאפל [מוצרי מכולת], וכל זה יהיה לקופת בקור חולים ועניים בין להכנסתם בין לנשואי יתומים ואלמנות ועניים דוקא באופן שלא ישנו מקופה זו לשום מין מס מאו"ה [מאומות העולם].

וכל הנז"ל היה בהסכמת כולנו בהסכמת ב"ד הצדק שבעירנו יע"א בכל תוקף וחזק כחוזק ותוקף שאר הסכמות הנהוגות בישראל וקבלנו עלינו שיהיה נדון כל הנז"ל ע"ד [ועל דעת] הפוסק המעמיד ומקיים אותו עפ"ס [על פי סברתו] אפ"ל [ו] שיהיה סברן יחיד נג"ר [נגד רבים] ואפילו תהיה סברתו דחויה מכל הפוסקים ז"ל והיה האיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע ויעבור איזה תקנה מהתקנות הנז"ל מלבד דעבריינא יתקרי ענוש יענוש כאשר ישיתו אותו ב"ד הצדק שבעירנו ורוב ז' טובין ומנהיגיה, ובה' בטחנו שהקב"ה יעזרנו ע"ד [על דבר] כבוד שמו וישפיע עלינו שפע ברכה והצלחה לעבודתו ית"ש [יתברך שמו] כ"ר [וכן יהי רצון] אמן. והיה זה פה לארסו יע"א, שנת כ"י בגל"ל הדב"ר הז"ה יברכ"ך יקו"ק אלקיך בכל מעש(י)ך [ובכל משלת יד(י)ך] [ודברים טו, י] ביום ז"ה [י"ב] ירום לח' [ודש] שלום ברכו טובו [ר"ת שבט] ושריר ובריר וקים. [אחת עשרה חתימות לא ברורות]:

ישועה הכהן ה"י. משה ... רפאל שלום ... הכהן. שלום ... אברהם ... ס"ט.

..... חננאל בורלה. יוסף יצחק ... ס"ט.

מוגן בזכויות יוצרים

קיצורים ביבליוגרפיים

ירון בן-נאה, 'צדקה וחסד על גדות הבוספורוס: חברת גמילות חסדים של גילדת הקאיק'ג'יס באסתאנבול', יוסף הקר וירון הראל (עורכים), לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל: מחקרים מוגשים לפרופ' שמעון שורצפוקס, ירושלים תשע"א, עמ' 101-140	בן-נאה, גילדה
—, 'הסכמות בענייני מותרות ופנאי ופרק בהיסטוריה תרבותית וחברתית של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', שלם ח (תשס"ט), עמ' 386-427	בן-נאה, הסכמות
—, 'בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז-ה"ח, ציון סג (תשנ"ח), עמ' 227-318	בן-נאה, חברות
יעקב בנאי וחיים גרבר, 'גילדות יהודיות בקושטא בשלהי המאה ה"ח', מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' רו-רכו	בנאי וגרבר
אליעזר בן, 'על גורל היהודים במרד היוונים 1821-1822', ממזרח וממערב ו (תשנ"ה), עמ' 75-96	בן
דוד אברהם רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, א-ב, תל-אביב תשל"ב-תשמ"ו	זיכרון שלוניקי
נטלי זימון-דייוויס, מתנות בצרפת של המאה השש עשרה, תרגמה איה בריאר, ירושלים תשע"א	זימון-דייוויס
מרסל מוס, מסה על המתנה: צורתו וסיבתו של החליפין בחברות הארכאיות, תרגמה הילה קרט, תל-אביב 2005	מוס
לאה בורנשטיין-מקובצקי וברכה ריבלין, 'לריסה', ברכה ריבלין (עורכת), פנקס הקהילות: יוון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 169-177	מקובצקי וריבלין
Joseph Nehama, <i>Dictionnaire du Judéo-Espagnol</i> , Madrid 1977	נחמה
שאלוניקי: עיר ואם בישראל, ירושלים תשכ"ז	סלוניקי: עיר ואם
אבנר פרץ וגלדיס פימיינטה, המילון המקיף לאדינו-עברי: לשון מאספמיא, מעלה-אדומים תשס"ח	פרץ ופימיינטה
Redhouse <i>Turkish-English Dictionary</i> ¹² , Istanbul 1992	רדהאז

מוגן בזכויות יוצרים